

**O‘RTA OSIYO XONLIKLARIDA QOZILIK INSTITUTINING
EVOLYUTSIYASI: SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVRIDA
SUD-HUQUQ TIZIMINING RIVOJLANISHI**

Xaydarov Behruz Olim o‘g‘li
Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida qozilik institutining shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda qozilar faoliyatining huquqiy asoslari, hanafiy mazhabi va shariat me‘yorlarining sud amaliyotidagi o‘rni, mahalliy urf-odat huquqi bilan o‘zaro uyg‘unligi yoritilgan. Shuningdek, davlat boshqaruvidagi siyosiy o‘zgarishlar, markaziy hokimiyatning mustahkamlanishi yoki zaiflashuvi qozilik institutining vakolatlari va faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatgani tahlil etiladi. Muallif qozilik institutining nafaqat sudlov organi, balki jamiyatda ijtimoiy adolat va huquqiy tartibotni ta’minlovchi muhim institut sifatidagi o‘rnini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: qozilik instituti, Shayboniylar, Ashtarxoniylar, shariat, hanafiy mazhabi, sud-huquq tizimi, urf-odat huquqi, qozi, adolat, davlat boshqaruvi.

Аннотация. В данной статье анализируются этапы становления и развития института казиев в период правления Шейбанидов и Аштарханидов. Рассматриваются правовые основы деятельности казиев, роль норм шариата и ханафитского мазхаба в судебной практике, а также их взаимодействие с местными правовыми обычаями. Особое внимание уделяется влиянию политических процессов, укрепления и ослабления центральной власти на полномочия и деятельность казиев. В результате исследования раскрывается значение института казиев как важного элемента системы государственного управления, обеспечивавшего социальную справедливость и правопорядок в обществе.

Ключевые слова: институт казиев, Шейбаниды, Аштарханиды, шариат, ханафитский мазхаб, судебно-правовая система, обычное право, казий, справедливость, государственное управление.

Abstract. This article examines the formation and evolution of the qadi institution during the Shaybanid and Ashtarkhanid periods in Central Asia. The study analyzes the legal foundations of qadis’ activities, the role of Islamic law and the Hanafi school

in judicial practice, and their interaction with local customary legal traditions. It also explores the impact of political transformations, including the strengthening and weakening of central authority, on the powers and functions of qadis. The research highlights the significance of the qadi institution as an essential component of governance that contributed to the maintenance of justice, legal order, and social stability.

Keywords: qadi institution, Shaybanids, Ashtarkhanids, Sharia law, Hanafi school, judicial system, customary law, qadi, justice, public administration.

Kirish. Shayboniylar davlati (XVI asr) Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida islom huquqi va mahalliy huquqiy an'analar uyg'unlashgan siyosiy-huquqiy tizim sifatida alohida o'rin egallaydi. Davlat musulmon davlati sifatida shakllanganligi sababli uning huquqiy tizimi, avvalo, hanafiy mazhabi asosidagi shariat me'yorlariga tayanar edi. Shu bilan birga, davlat boshqaruvi va sud-huquq amaliyotida turkiy xalqlar orasida qadimdan mavjud bo'lgan huquqiy odatlar, shuningdek Chingizxon davridan saqlanib qolgan ayrim "Yoso" va "Yusun" qoidalar ham muayyan darajada qo'llanilgan. Natijada qozilar faoliyati islom huquqi bilan mahalliy huquqiy an'analar sintezi asosida shakllangan¹.

Shayboniylar davrida qozilar sud-huquq tizimining asosiy bo'g'ini sifatida fuqarolik, mulkiy, oilaviy va meros munosabatlarini tartibga solishda muhim o'rin tutganlar. Qozilar faoliyati Qur'on, hadis, fiqhiy manbalar va hanafiy mazhabi qoidalariga asoslangan bo'lib, ular jamiyatdagi huquqiy nizolarni hal etish, mulk huquqini himoya qilish hamda ijtimoiy adolatni ta'minlash vazifalarini bajarganlar. Sud qarorlarini chiqarishda fiqhiy bilimlarga ega bo'lgan ulamolar va muftiylarning maslahatlari ham muhim ahamiyat kasb etgan².

Qozilar faoliyatining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan muhim omillardan biri Muhammad Shayboniyxonning davlat boshqaruvida shariat me'yorlariga tayangan holda ish yuritishga intilganligidir. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Shayboniyxon yirik fiqh olimlari bilan muntazam maslahatlashib turgan va huquqiy masalalarni shariat qoidalar asosida hal etishga e'tibor qaratgan. Xususan, uning maslahatchilaridan biri bo'lgan Ro'zbehon Isfahoniy fiqh ilmining yetuk bilimdoni

¹ Муқимов З. Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи (Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). – Тошкент: Адолат, 2007. – Б. 92–93.

² Муқимов З. Кўрсатилган асар. – Б. 92-94.

sifatida davlat boshqaruvi va huquqiy munosabatlarni tartibga solishda muhim rol o'ynagan³.

Shayboniylar davrida qozilar faoliyatining evolyutsiyasiga ta'sir etgan yana bir muhim omil davlat boshqaruvida adolat tamoyilining ustuvor ahamiyat kasb etganligidir. Bu davrda yaratilgan siyosiy-huquqiy risolalarda hukmdorning asosiy vazifasi fuqarolarning huquqlarini himoya qilish, odil sudlovni ta'minlash va zulmning oldini olishdan iborat ekanligi ta'kidlangan. Xususan, Muhammad Qozining "Tarixi Rashidiy" tarkibidagi siyosiy-huquqiy qarashlarida hukmdorning odil sudlovni amalga oshirishi barcha ibodatlarga teng savobli ish sifatida baholangan. Mazkur qarashlar qozilik institutining jamiyatdagi mavqeini yanada mustahkamlagan⁴.

Qozilar faoliyatining shakllanishi va rivojlanishiga diniy-ma'rifiy omillar ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Xoja Ahror Valiy va uning izdoshlarining siyosiy-huquqiy qarashlarida davlat boshqaruvi shariat asosida olib borilishi, hukmdor va mansabdorlar adolat tamoyillariga amal qilishi zarurligi alohida ta'kidlangan. Ushbu g'oyalar Shayboniylar davri sud-huquq tizimining mafkuraviy asoslaridan biriga aylangan hamda qozilar faoliyatining huquqiy va axloqiy mezonlarini belgilab bergan⁵.

Shunday qilib, Shayboniylar davrida qozilar faoliyatining evolyutsiyasi islom huquqi, hanafiy mazhabi, mahalliy huquqiy odatlar, davlat boshqaruvi ehtiyojlari va diniy-ma'rifiy qarashlarning o'zaro ta'siri ostida kechgan. Bu omillar qozilik institutining huquqiy maqomini mustahkamlab, uni davlat boshqaruvi hamda jamiyat hayotining muhim tarkibiy qismiga aylantirgan.

Ashtarxoniylar (Joniylar) hukmronligi davrida (1599-1756 yy.) Buxoro xonligining sud-huquq tizimi islom huquqi va mahalliy boshqaruv an'alarining o'zaro uyg'unligi asosida faoliyat yuritgan. Bu davrda qozilik instituti davlat boshqaruvining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib, fuqarolik, oilaviy, meros, mulkiy hamda ayrim jinoyat ishlarini ko'rib chiqishda asosiy huquqiy organ vazifasini bajargan. Qozilar o'z faoliyatida hanafiy mazhabi qoidalari va shariat me'yorlariga tayangan holda sud ishlarini yuritganlar⁶.

Ashtarxoniylar davrida qozilar vakolatlari nafaqat sudlov faoliyati bilan, balki huquqiy hujjatlarni rasmiylashtirish, nikoh va taloq masalalarini ko'rib chiqish, meros taqsimoti hamda mulkiy nizolarni hal etish bilan ham bog'liq bo'lgan. Sud amaliyotida Qur'on, hadis, fiqhiy manbalar va mahalliy urf-odatlardan foydalanilgan. Ayniqsa,

³ Муқимов З. Кўрсатилган асар. – Б. 93–94.

⁴ Муқимов З. Кўрсатилган асар. – Б. 96–98.

⁵ Муқимов З. Кўрсатилган асар. – Б. 94–96.

⁶ Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000. – B. 247-249.

hanafiy mazhabining mahalliy sharoitlarga moslashuvchanligi qozilar faoliyatining huquqiy asoslarini mustahkamlagan⁷.

Qozilik instituti faoliyatining evolyutsiyasiga davlat boshqaruvi tizimidagi o'zgarishlar ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. XVII asr oxiri – XVIII asr boshlariga kelib markaziy hokimiyatning zaiflashuvi natijasida viloyat hokimlari, amirlar va bekliklarning siyosiy ta'siri kuchaya boshladi. Bu holat qozilar vakolatlarining amaliy jihatdan cheklanishiga olib keldi. Mahalliy hokimlar ko'plab nizolarni o'zlari hal qilishga intilganlari sababli qozilar faoliyati ayrim hollarda maslahat beruvchi va hujjatlashtiruvchi darajagacha qisqarib qolgan⁸.

Ashtarxoniylar davrida qozilar faoliyatining rivojlanishiga ta'sir etgan muhim omillardan biri mahalliy urf-odat huquqi hisoblanadi. Shariat qoidolari bilan bir qatorda jamoa hayotida shakllangan an'anaviy huquqiy normalar ham qo'llanilgan. Mahalla va qishloq oqsoqollari ko'plab nizolarni qozixonaga yetkazmasdan hal etganlar. Natijada huquqiy munosabatlar faqat qozilar faoliyati bilan emas, balki mahalliy jamoa institutlari orqali ham tartibga solingan^{9,4}.

XVIII asrning birinchi yarmida Abulfayzxon hukmronligi davrida markaziy hokimiyatning yanada zaiflashuvi qozilik institutining faoliyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Mamlakatning alohida hududlarga bo'linib ketishi, mahalliy zodagonlar va amirlarning siyosiy mavqeining kuchayishi natijasida qozilar faoliyati markaziy hokimiyat nazoratidan ma'lum darajada chetlasha boshladi. Muhammad Hakimbiy va boshqa nufuzli amirlarning siyosiy hayotdagi mavqeining ortishi qozilik institutining davlat boshqaruvidagi o'rniga ham ta'sir ko'rsatdi¹⁰.

Shunday qilib, Ashtarxoniylar davrida qozilik instituti o'z taraqqiyotining muhim bosqichini boshdan kechirdi. Dastlab shariat asosida faoliyat yuritgan va keng vakolatlarga ega bo'lgan qozilar vaqt o'tishi bilan siyosiy parokandalik, mahalliy hokimlar ta'sirining kuchayishi hamda urf-odat huquqining saqlanib qolishi natijasida o'z faoliyatida muayyan o'zgarishlarni boshdan kechirdilar. Bu jarayon keyinchalik Mang'itlar davridagi qozilik tizimining shakllanishi uchun ham muhim asos bo'lib xizmat qildi.

Xulosa. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida qozilik instituti O'rta Osiyo sud-huquq tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida faoliyat yuritgan. Uning faoliyati asosan hanafiy mazhabi va shariat me'yorlariga tayanib, fuqarolik, oilaviy, meros

⁷ Burhoniddin Marg'inoniy. Hidoya. – Toshkent: Adolat, 2000. – B. 12-18.

⁸ Bregel Yu.E. Исторический атлас Центральной Азии. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 112–115.

⁹ Юсупов М.С. Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в. / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент – Вена, 2016. – С. 28–35.

¹⁰ Мухаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ат-таворих. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 145–148.

hamda mulkiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qilgan. Shayboniylar davrida markaziy hokimiyatning kuchliligi va shariat tamoyillariga e'tibor qaratilishi qozilar mavqeining mustahkamlanishiga olib kelgan bo'lsa, Ashtarxoniylar davrida siyosiy parokandalik va mahalliy hokimlar ta'sirining kuchayishi ularning vakolatlariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Shunga qaramay, qozilik instituti jamiyatda adolatni ta'minlash, huquqiy tartibotni saqlash va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur institutning tarixiy taraqqiyoti keyingi davrlardagi sud-huquq tizimining shakllanishi va rivojlanishi uchun muhim asos vazifasini bajargan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Azamat Ziyoy. *O'zbek davlatchiligi tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2000. – 368 b.
2. Bregel Yu.E. *Исторический атлас Центральной Азии*. – Москва: Восточная литература, 2003. – 336 с.
3. Burhoniddin Marg'inoniy. *Hidoya*. – Toshkent: Adolat, 2000. – 1-jild.
4. Муқимов З. *Шайбонийлар давлати ва ҳуқуқи (Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот)*. – Тошкент: Адолат, 2007. – 176 б.
5. Мухаммад Ҳакимхон. *Мунтахаб ат-таворих*. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 320 б.
6. Юсупов М.С. *Суд в Бухаре. Судостройство и судопроизводство в Бухарском эмирате в конце XIX – начале XX в.* / Текст и вводная статья: Ульфат Абдурасулов и Паоло Сартори. – Ташкент – Вена, 2016. – 248 с.